ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

કીમત પોણાબે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

T. C. HOPE., C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NÍLKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fifth Edition, 40,000 COPIES.

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1883.

Price One anna and nine pies.

BOMBAY:

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોપ, સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેંટ.

આવૃત્તિ પાંચમી—૪૦,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંટ સેંટ્રલ બુક ડીપો.

ઈ૦ સન ૧૮૮૩.

કીમત પોણાબે આના.

મુંબઈ.

ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક

આત્મારામ કાન્હોબાએ છપાવી.

પ્રસ્તાવના.

આજપર્યંત સરકારી ગુજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થવાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બીજાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઈન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી ખાતાના ઉપરી મહેરબાન ચાટફીલ્ડ સાહેબે કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃ-ત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટાડો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર ડાક્તર બુહલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આ-વ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
ગૂજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં આખા ભરતખંડમાં વ-સ્તીની ગણતરી થઈ હતી, પરંતુ આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નથી, કારણ કે તે હજી જાહેર થયું નથી.

તા૦ ૧૪ મી મે સને ૧૮૮૧.

મ. રૂ. ની.
ગૂજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એ. ડી.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સને ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કર્યોછે. નિશાળો અને તેઓમાં ભણનારા નિશાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તા૦ ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સૂધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાછે.

જુલાઈ સને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટિઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઇને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઇ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં

ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મુકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને ખેતી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકીચૂંકી લીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડેછે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્ત્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજ-

રીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે **મુંબઇ** ઈલાકાનો નકશો વાપરવો

૩. **ગૂજરાત**ની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી **મુંબઈ** ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો **નકશો** શીખવ્યા પછી **મુંબઇ** ઇલાકાનો શીખવતી વખતે **ગૂજરાતથી** શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વે આવેલા **થાણા** અને **ખાનદેશ** જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો **મુંબઈ** ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ **ગૂજરાત**ના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીરજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે **મુંબઇ** ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી **હિંદુસ્તાન**નો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે **હિંદુસ્તાન**નો નકશો શીખવવાના આરંભમાં **સીમા** શીખવીએ તેવારે, **કચ્છ** અને **ખંભાત**નો અખાત, **અરબી** સમુદ્ર, પછી **હિંદી** મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં **અરવલ્લી** ને **આબુ**, **વિંધ્યા**, **સહ્યાદ્રિ** કે **પશ્ચિમ** ઘાટ પછી **પૂર્વઘાટ**, **શિવાલિક** ને **હિમાલય**.

૬. જડસૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ

યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠનો મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનુ સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલાં ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઊપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બિના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરૂં અને આઘે જઇએ તેમ ઓછું કરતા જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, આને આગળ જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

भूगोळविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ તે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઊંચો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઊગેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહેલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેનાં સઢ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

---

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં આરસો કલાક મોડો ઊગેછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીના કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ.*—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૃત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યાછે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને **પૂર્વ મહાદ્વીપ** અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને **પશ્ચિમ મહાદ્વીપ** કહેછે.

કોરી જમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને **ખંડ** કહેછે.

ચારે બાજૂએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને **બેટ** કે **દ્વીપ** કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજૂએ પાણીથી તથા એક બાજૂએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને **દ્વીપકલ્પ** એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

---

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડવો.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધેછે તેને સંયોગી ભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઉંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઉંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઉંચા જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જળક્ષેપ પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યાછે તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને અખાત કહેછે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુનિ કહેછે.

જમીનથી વીંટાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને संगम કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) जमीन अने पाणीना मोटा भाग.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં एशिया, यूरोप, અને आफ्रिका, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈ વેળા જૂની મૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં अमेरिका (उत्तर અને दक्षिण अमेरिका) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવી મૂમિ કહેછે, કેમકે ઈ૰ સ૰ ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસૂધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલૂમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને आस्ट्रे-लिआ † કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા पासिफिक મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટસહિત આસ્ટ્રેલિઆને ओशियान्या કહેછે

એશિઆની પશ્ચિમે यूरोप ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે आफ्रिका ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યૂરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે अमेरिका ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર § ધ્રુવની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

---

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચઢેછે અને ઊતરેછે તેને भरती ओट કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલાછે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના છેડાને ध्रुव કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दक्षिण महासागर છે.

૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आट्लान्टिक महासागर છે.

એશિયાની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

प्रकरण २ जुं.

एशियाखंड.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યાછે તેઓનાં નામઃ—

१ भरतखंड के हिंद.	७ तुर्कस्तान:
२ सिंहलद्वीप.	८ तार्त्तरी.
३ बलूचिस्तान.	९ एशिआई रुशिआ.
४ अफगानिस्तान.	१० जापान.
५ इरान.	११ चीनाई मूलक.
६ अरबस्तान.	१२ हिंदी चीन

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વશીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજૂએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાયછે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંગ્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળા, વગેરે ઇલાકા કે પ્રેસિડન્સિ ઠરાવ્યાછે.

प्रकरण २ जुं.

मुंबई इलाको (प्रेसिडंसि).

१. सामान्य वर्णन.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજૂએ મુંબઈ ઈલાકાનો આંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશાએ બલૂચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસઈલાકો અને મ્હૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો ⅔ ભાગ એ ઇલાકામાં આવેલોછે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધાઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારૂ, બીજું કરાંચીનું, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડેછે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ– સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઇ શકેછે તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૩,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે સેંકડે ૩૭·૨૭ દેશી રાજાઓના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૯૫,૬૬૩ છે તેમાંથી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે,† અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણાનીચે રાખેલાંછે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યાછે. આખા ઇલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેછે. એને મદદ આપવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. राज्यरीति.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા,

† હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

વગેરે મોટા ગુનાનો ઇનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) जिल्ला. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેકટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિઘાં રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેકટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેકટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેકટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેકટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક્ક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડુતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેકટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મિલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલકત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉજ કોર્ટ હોયછે, ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના ફેંસલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈકોર્ટને સોંપ્યુંછે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિતાલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શહેરોને તથા કસ્બાઓને ચોખ્ખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિસિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૨. મુંબઈ ઇલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(१) सिंध, (२) कच्छ, (३) गूजरात, (४) महाराष्ट्र, એમાં दक्षिण અને कोंकण બે છે, (५) दक्षिण महाराष्ट्र અને उत्तर कानडा.

એ ઈલાકાની રાજધાની **મુંબઈ** બેટ છે ઈ० સ० ૧૬૬૧માં **પોર્તુગાલ**ના રાજાએ ઇંગ્લાંડના **બીજા ચાર્લસ** રાજાને એ બેટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં **ગોવા** હજી **પોર્તુગીઝ** લોકને તાબે છે (**ગોવા**ને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે). **સૂરત**ની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને **કાઠીઆવાડ**ની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ **ગાયકવાડ** પાસેથી કરારને પેટે મળેલોછે. **મહારાષ્ટ્ર** અને **દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર** દેશો **પેશ્વા** પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાછે. **ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ** ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં **મુંબઈ** ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ० સ० ૧૮૪૩ માં સરકારે **સિંધ** દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છેઃ —

(१) सिंध.	मुख्य शहेर.
१ सिंधनो ऊपलो सरहद्नो मूलक.	जेकबाबाद.
२ शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३ हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४ करांची जिल्लो.	करांची.
५ थरपारकर.	उमरकोट.
६ खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(२) कच्छदेश.	भूज.
(३) गूजरात.	

१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरुच जिल्लो.	भरुच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा.
४. पंचमहाल.	गोधरा અને दाहोद.
५. अमदावाद जिल्लो.	अमदावाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर અને डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा अने इडर.
९. रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीआ, અને लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारुकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	बांसदा, धरमपुर, અને सचीन.

(४) महाराष्ट्र (મુંબઈબેટ બાદ કરતાં)

(अ) कोंकण.

१. थाणा जिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	जवार.
३. कोलाबा जिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरी जिल्लो.	रत्नागिरी.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.

५. अहमदनगर जिल्हो.	अहमदनगर.
६. पुणा जिल्हो.	पुणा.
७. सतारा जिल्हो.	सतारा.
८. सतारा जागीर.	भोर, फलटण, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्हो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

(५) दक्षिण महाराष्ट्रदेश अने उत्तर कानडा.

१. कलादगी जिल्हो.	कलादगी.
२. बेलगाम जिल्हो.	बेलगाम.
३. कोल्हापुर संस्थान.	कोल्हापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर.	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ अने रामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्हो.	धारवाड.
६. सावनूर संस्थान.	सावनूर.
७. उत्तर कानडा जिल्हो.	कारवाड.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહંમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખે-

ડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

४. मुंबई शहेर अने बेट.

મુંબઈ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવ્યોછે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડૂંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોરસાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિયામાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશા જથાબંધ રહેછે, ને દુનિયાના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ઘારાપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાંછે.

બેટની જે બાજૂએ બંદર છે તેજ બાજૂએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને સાહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાખેલોછે તોપણ હજી નામ રહ્યુંછે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૯૬ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણાજિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલોછે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલ, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યુંછે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કસારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાળિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મઝ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેકટર રાખેલોછે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્તમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માજિસ્ટ્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શહેરની સાર્વજનિક ઈમારતો, ધનવાન લો-

કનાં મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા વગેરે ઘણા શોભાયમાન છે, ને એવી રચના આખા ઈલાકામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

૯. अरबस्तानमां मुंबई तावानां संस्थान.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરુત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન ૧૧.૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ४ थुं.

सिंध.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચોરસ મૈલ અને ૨૪,૧૩,૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે ¾ કરતાં કાંઇક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જેસલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલોછે. સિંધના હરકોઇ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે

તેથી તેની આસપાસના મુલકમાં પાણી ફરી વળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીઆં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસુધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસુધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં शिकारपुर, हैदराबाद, અને करांची એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રસાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) सिंधनो ऊपलो सरहद्दनो मूल्क—એ પોલિટિકલ સુપ્રરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૧૩૯ ચારસ મૈલ તથા ૧,૨૪,૧૮૧ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીઆં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સૂકાયા પછી તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૭,૩૬૫ માણસ વસેછે.

(૨) शिकारपुर—એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મૂલક

અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મેલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર મખ્યાત છે, शिकारपुर, એને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા. અને शक्कर સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કસબા છે.

(૩) हैदराबाद—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલ્લી મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થર પારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊજડ ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં મખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૯૫ માણસની વસ્તી છે.

(૪) कराची—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મેલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો બનેલો બેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ. માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઈંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઈલાકાનાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહુસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્રી અને તટ્ટ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) **थर पारकर**— એ પાં૦સુ૦ના હાથનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૨,૦૩,૩૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જણસો બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ, અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) **खैरपुरसंस्थान**—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલી મુરાદના તાબામાં છે.

प्रकरण ५ मुं.

कच्छ*.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરૂત્ય કોણમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમેર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિદ્યાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કસ્બા, ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨,૦૮૪ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદ્દન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામા ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર **ધાર** નામે હાર ઉત્તરમાં છે; **કાળો**, **રાયમલરો**, **ખડીર**, **લક્કી**, **ધોળો**, **મીલવો**, અને **મોણવો** એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ **પચ્છમ**, **ખડીર**, અને **માંથલ** બેટોમાં થઈ **ચોરાડ** કે **ચોરવાડ** સૂધી જાયછે. બીજી હાર **મધ્યધાર** છે, તેમાં **આરો**, **કરોકાસમ**, **ધીણોધર**, હુવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. **ચાંવા** નામે ત્રીજી હાર **ભૂજની** દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં **ચિત્રાણો**, **રોહાની**, **નનામો**, **ખાડવા**, **ચાત્રોડ** વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના **કાળો** નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. **મધ્યધાર** માંહેલા પહાડોમાં **ધીણોધર** સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૬૮ ફુટ ઊંચું છે. **ચાડવા** હાર માંહેલા પહાડોમાં **નનામો** સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. **નાગમથી** નામે વહેળો **ખેડાપાસે** **ચાડવા** પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ **નવી નાળ** આગળ **કચ્છની** અખાતમાં ભળેછે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો **માંડવીની** નાળમાં ભળેછે, અને **ખારી** નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે **સુમરાસરની** પાસે રણમાં ભળેછે. એ વહેળાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણેઃ—પાવર, મોઆણી, बन्नी, पच्छम, लडीर, प्रांथळ, वागड, अंजार चोवीसी, भुवड चोवीसी, हाला चोवीसी, कांठी, मोडासा, अबडासा, कंड, गरडो, અને माक.

મુખ્યશહેર—ભૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં **રાવ શ્રી ખેંગારજી**એ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ઘાટે મરહૂમ રાવ **શ્રી પ્રાગમલજી**એ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે. તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર માંડવી બંદર છે એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૯૮૦ માણસની વસ્તી છે. વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે. मुंदरा, लखपत, जखौ અને નૂણા એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કસ્બામાં अंजार, रापर, अधोई, (મોરબીનું), भचो, बेला, नखिया, कठारा, तेरा, सूमरीरोहा, भद्रेसर, केरा, અને कंथकोट છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં **ઓખામાં** કચ્છી ગઢ છે અને **વવાણીઆ**નાં બંદરો, **મોરબીના** **ઓઝુ**વાડાના, **કાઠીઆવાડના** **નવાનગરના** અને **સિંધના** **બસ્તા**બંદરપર **રાવનો** **હક્ક** પહોંચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગુજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉદ્યોગશાળા અને સાત કન્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૯૧ નિશાળો છે. તેઓમાં ૫,૭૫૩ નિશાળીઆ ભણેછે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની

અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકેછે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યુંછે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઈનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઊપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખેછે તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા કૃષ્ણો અને કારભારીઓ મારફત જમાબંદી ઊઘરાવેછે. એ સિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણી-ખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ—બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકશીદાર કારીગરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ६ ठुं.

गूजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે, ને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મુલકની વિગત લખીછે. એ મુલકના પાંચ જિલ્લા કર્યાછે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. सूरत जिल्लो છે; તેની ઉત્તરે ૨. भरुच जिल्लो; **ભરૂચ**ની ઉત્તરે ૩. खेडा जिल्लो, અને ૪. पंचमहाल અને સૌથી ઉત્તરે ૫. अमदावाद जिल्लो છે.

१. सूरत जिल्लो.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ૬,૧૪,૧૯૮ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે **કીમ** નદી છે. એ નદીની પેલીમેર **ભરૂચ** જિલ્લો અને **ગાયકવાડ**નો મુલક છે. **સૂરત** જિલ્લાની પૂર્વે **ગાયકવાડ**નો મુલક, તથા **વાંસદા** અને **ધરમપોર**નાં રાજ્યો આવેલાંછે. દક્ષિણે દમણ **ગંગા** નદી છે. એ નદી **સૂરત** જિલ્લાને **થાણા** જિલ્લાથી અને **પોર્તુગીઝ** તાબાના દમણથી જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમ દિશાએ **અરબી** સમુદ્ર તથા **ખંભાતી** અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા **એક** જગે નથી, **ગાયકવાડ**નાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. **પારનેરા** અને **ડુંગરી** વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. **પારડી** તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઇશાનમાં **માંડવી** પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદી-

ઓ—૧. તાપ્તી, ગૂજરાતમાં નર્મદાસિવાય બીજી બધી નદી-ઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આ-ગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. કીમ રાજપીપળાના ડૂંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઇને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. મીંઢોળા, ૪ પૂર્ણા ૫ અંબિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક, વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત શહેરમાં તાપીનદીપર હોપ પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છેઃ—

(૧.) पारडी.	(५.) बारडोली.
(२.) बलसाड.	(६.) मांडवी.
(३.) चीकली.	(७.) चोर्याशी.
(४.) जलालपोर.	(८.) ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કસબા તથા ૭૭૮ ગામ અને લોકલફંડના ખરચથી ચાલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. એ નિશા-ળોમાં ૧૬,૬૬૫ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩,૭૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એક હાઈસ્કૂલ, ચાર પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી શીખવવાનો વર્ગ, તથા આઠ

કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

---

(१) पारडी तालुको.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—१. पार. २ कोलक. ३. दमणगंगा. એ ઊપરાંત कोथल અને परीआली નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ १. बालडापारडी, २. बगवाडा, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ३. कुंता, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ४. उदवाडा, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ५. कोलक, એ બંદર છે. ६. उमरसाडी, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૂત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(२) वलसाड तालुको.

એમાં ૯૪ ગામ તથા ૮૦,૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની

---

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

નદીઓનાં નામ—૧. ગણદેવીની ખાડી; એનું બીજું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી. ૩. ખરેરા, એ નૈરુત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે ૪ ઔરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય થામ, કોલાઈ, વાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. વલસાડ, એમાં ૧૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં પૂરજેકે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. છગ્વાડામાં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય મદેલી, માલવેણ, ઉંડાચ, બીલીમોરી, કોસંબા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે. હરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાંછે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને વાલ.

---

(૨) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦,૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ

થાયછે. ૩. खरेरा. ४. ओरंगा, આ તાલુકાની દક્ષિણ શીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—चीकली; વસ્તી ૨,૯૧૧. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. देहेगाम, सेरगाम, आलीपोर, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલી.

---

(૪) जलालपोर तालुको.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪,૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે पूर्णा નદી વહેછે. દક્ષિણે अंबिका છે. कनाई, सुटारा, करकवा, थनंब વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—जलालपोर. એમાં ૨,૪૯૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે. मटवाड, अबरामा, अमलसाड, कछोली, आट, खरसाड, अश्गाम, पनार, सीसोद्रा વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

---

(५) बारडोली तालुको.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. तापी; ૨. मीढोळा એ નદીના બણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ पूर्णा નદી છે અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેજને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીંઢોળાને કાંઠે बारडोली; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપાને કાંઠે कडोद. ૩. सरभोण. ૪. वालोड.

૫. मोला. ६. वराड. ७. बुहारी. ८. देहगाम. ९. बांकानेर. ૧૦. कवास વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

---

(૬) मांडवी तालुको.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦,૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઈંગ્રેજસરકારની જપ્તી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યાછે. તેમનાં નામ मांडवी, बहुधान, पातल, देवगढ, दढवाडा, हवेली અને बारगाम. એમાં દક્ષિણે तापी નદી છે. કહે છે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪,૭૪૪ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. बहुधानમાં બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરાયછે. घंटोली અને तडकेश्वर મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકાસ—કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર અને દીવેલી.

---

(૭) चोर्याशी तालुको.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૪,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીનના નવાબના તાબાના મુલકમાં

વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૪ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. બે ધર્માદા દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શહેરમાં રૂના સંચા, છાપખાનાં, વર્ત્તમાનપત્રો તથા લાઈબ્રેરીઓ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલોછે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસ્બામાં ૯,૪૧૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, ભાઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા, એ મોટાં ગામ છે. જીઆવચુડીઆ નામે મીઠબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહેછે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

---

(૮) ઓરપાડ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ હદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ઘણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરપાડ છે. એ કસ્બાની વસ્તી ૪,૧૭૬ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. કુડસદ, મગવાદાંડી, અડાજણ, સુહાની, અમરોલી, કાસાડ અને બરાછા મોટાં ગામ છે. સારસની પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની દરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે. મોરા

ગામમાં કૂવાની જાત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ, અને ઘઉં.

---

२. भरुच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૫૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસેછે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રસાળ ભૂંઈ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને બીજે વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શિઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છેઃ—

(१) भरुच.	(४) आमोद.
(२) अंक्लेश्वर.	(५) जंबुसर.
(३) वागरा.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કસ્બા તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલફંડને ખરચે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે, તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે.* એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ

---

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપીછે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

તથા બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છોડીઓની નિશાળ ૯ છે તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગામઠી નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૫૩૬ છોકરા ભણેછે.

(૧) भरुच तालुको.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણસની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં नर्मदा છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે જહોળો વેપાર ચાલેછે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર भरुच છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણસ-ની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुकल-तीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झनोर, टंकारीआ, पारसेत અને अमलेश्वर, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જાત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જાત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રે-લવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં धंतुरीआ અને कासवा એ બે ના-ના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસેછે. **ભરૂચ** શહેરમાં છાપખાનાં, વર્ત્તમાનપત્રો, લેખ્રરીઓ, અને ૨ કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

---

(૨) अंक्लेश्वर तालुको.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૫,૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ कीम નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ उमरावती એ રાજપીપળામાંથી નીકળી આંડવા બુજ્રુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી बंद નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧ अंक्लेश्वर. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. हांसोट એમાં, ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. दीवा, मांडवा बुजुर्ग, इलाव, कतपुर, અને सीसोदरा મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

(૩) वागरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ भूखी નામે એક ખાડી છે તે वागरा અને ભરૂચને જુદા પાડેછે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાનો પશ્ચિમે देहेजबारा નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. ગંધાર, बिलायत, અને लखीगाम એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ— રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

(४) आमोद तालुको.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૫,૬૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ढाढर નદી વહેછે. એમાં आछोड, गोपाळ, स्पारेल વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ आमोदમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. केरवाडा મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું मात्तर નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલુંછે. सरभोण, इखर, रोजाटंकारिआ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

(૫) जंबुसर तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૭,૭૭૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ मही. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. ढाढर પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૯ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે टंकारीआ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલેછે. देगाम એ પણ બંદર છે. गजेरा, कावी, वेडच અને सारोद એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, અને ગળી.

---

३. खेडा जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્સિનો કેટલોક મુલક, અને રેવાકાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મુલક, તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ સપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઇશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને

અહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩. મેશ્વો એ વાત્રકને મળેછે. ૪. શેઢી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫. માંહોર, એ શેઢીને મળેછે. ૬. ખારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. કપડવણજમાં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઇસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કપડવણજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક બીજા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ જિલ્લામાં હલકા દરજાની ૧૯૪ નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે તથા ખેતીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ ઉઘાડ્યોછે. છોડીઓની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ ભણેછે. જિલ્લામાં ગામઠી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી પાલી સૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસબા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

(१) कपडवणज.	(५) मातर.
(२) ठासरा.	(६) आणंद.
(३) नडीआद.	(७) बोरसद.
(४) महेमदाबाद.	

એમાં ખેડા, મહુધા, અને ઉમરેઠ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કસ્બા તથા ૫૭૧ ગામો છે.*

(૧) कपडवणज तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૬૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ मोहोर નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨ वात्रक, એ આપરૂજના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ वरासी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ कपडवणजમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાશીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. आंत्रोली, कठलाल, छीपडी, तोरणा, लसुंद्रा વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે લસુંદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદ્રા, કાચ તથા સાબુ છે.

(૨) ठासरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૯૬ ગામ તથા ૮૪,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. मही નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. शेढी ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડી-

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડા સાર શીખવવો.

આદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગળતી, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ બીજની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. જનોડ, પડાલ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ડાંગર અને બાવટો છે.

(૩) નડીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. મોહોર એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩. લુણી એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નડીઆદમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલીણા (વસ્તી ૫,૦૦૨), ચુણેલ, મોહોળેલ, ઉત્તરસંડા, ચકલાસી (એમાં ૮,૧૩૯ માણસની વસ્તી છે), નરસંડા, ડભાણ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે. આ તાલુકાના વડતાલગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, રૂ, તલ, અને રૂ છે.

(૪) महेमदावाद तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ खारी નદી સાબરમતી અને મેશ્વોનાં વચ્ચે વહેછે. ૨ वात्रक મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાસા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪ शेढी આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર खेडा છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, સબાર્ડિનેટ જડજ, તથા સિવિલસર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો બાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહંમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. ममरीओ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. सिहुन, महीज, सरसवणी, कनीज, रुदण, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગેર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

---

(૫) मातर तालुको.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૯ માણસની વસ્તી છે. ૧ साबरमती નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨ वात्रक

એ આ તાલુકામાં થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪,૮૮૯ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રઢુ, લિંબાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

---

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઊતરતું બીજું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૮,૨૭૧ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળેછે. નાપાડ, કરમસદ, ઓડ (૮,૫૦૦ માણસની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭), બોરીઆવી, સામરખા (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), ચિખોદ્રા, થામણા, સંડલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદ્રા, રૂ, અને બાજરી છે.

---

(૭) બોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઇ ખંભાતના અખાતને મળેછે.

મુખ્ય ગામ બોરસદમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોકરીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ (વસ્તી ૫,૦૨૦), મેટાસી, વીરસદ, અલારસા, રાસ, દાવોલ, દેહેવાણ, સુણાવ, પીપલાવ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ, અને રૂ છે.

---

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૯ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અલાયદો કલેક્ટર નીમ્યોછે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખરચનો હિસાબ રાખેછે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલાછે. નૈરૂત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાંછે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. ઈશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલોછે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા (ઊંચાઈ બે હજાર ફુટ) સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા એ-

તીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, બે પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
गोधरा.	गोधरा અને संहेरा.
कालोल.	कालोल, हालोल અને वेजलपुर.
दाहोद.	दाहोद અને झालोद.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાળો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાળીઆ ભણેછે. પંચમહાલમાં ૨૦ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણેછે. છોડીઓની નિશાળો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં મુનસિફ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

---

૯. अमदावाद जिल्लो.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઇશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરૃત્ય કોણતરફ વળી ખંભાતી અખાતને

મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા ઘોઘા તાલુકામાં કેટલાક ડૂંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મુલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ઘણાખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલેછે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરનાં અને કસબનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઇ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મુલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૬૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિશાળીઆ ભણેછે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડીઓની નિશાળ ૧૬ છે તેમાં ૧,૨૯૬ છોકરીઓ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કાલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઇસ્કૂલ, બે બ્રાંચસ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કાલેજો, ત્રણ કન્યાશાળા, ત્રણ લૈબ્રેરીઓ, ચાર ધર્માદા દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(१) प्रांतीज.
(२) वीरमगाम.
(३) धोळका.
(४) दसक्रोई.
(५) धंधुका.
(६) घोघा.
(७) साणंद.

પાટડી અને મોડાસા બે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કસ્બા તથા ૮૫૩ ગામો છે*. એ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામઠી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળીઆ ભણેછે.

---

(૧). प्रांतीज तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યોછે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧ साबरमती અને ૨ हाथमती નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ૩ वात्रक એ બાયડ અને ગાબટ પાસે થઇને વહેછે. ૪ माजूम, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫ मेश्वो, એ હરસોલની પાસે છે. ૬ खारी એ દેશાસણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ઘણા મેલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાવાદના રહેવાશીઓને વધારે પાણી પૂરૂં પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ प्रांतीज છે, ને તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. मोडासामां ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. आंत्राण, वायट, धनसुरा, बोइला, देहेगाम વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂંટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી

---

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીછે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસ્બા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

આપતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યુંછે. ઓડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ-બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ, તથા વરીઆળી.

---

(૨) વીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગોરૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ વીરમગામ છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૯૯૦ છે. કોટની બહાર મુનસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ઘણું મોટું છે. લોકો કહેછે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જેસિંગે એ તળાવ બંધાવ્યુંછે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવેછે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યુંછે. એમાં ગામ-સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી-ઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬,૫૨૫ તથા માંડળમાં ૬,૯૭૯ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પાકેછે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. આહીં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઇલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. દેત્રોજ, ઓગણ, ગોરૈયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં

કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મુલકમાં આવેલાંછે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, અને જુવાર.

---

(૨) धोळका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૯૨ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને બીજાં ગામો પાસે नळ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને બીર કહેછે. धोळका મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો છે ને એક મૈલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કોઠમાં રાજાનું દરબાર છે. बावळा, चलोडा, गांगड, बदरखा, सरोडा વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ

થયુંછે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તકી પૂનમે દર વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

---

(૪) दसक्रोइ तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૯૪૨ માણસની વસ્તી છે. ૧साबरमती નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩ खारी, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલુકામાં अमदावाद શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન અહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજરાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧,૨૪,૭૬૭ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેકટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા સાહુકારો રહેછે. આહીંની કેટલીક કારીગરીઓ વખાણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ તથા તોપખાનું છે. અહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજી સરસ ઈમારતો છે. શહેરમાં લુગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લુગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ

બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા શંકચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવેછે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. શહેરનીપાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છેઃ—

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલિકશાબાનનું તળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં उवारसद, बटवा, कुहा, नरोडा, बारेजा, जैतलपुर વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને સામે કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

---

(૫) धंधुका तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧ भादर અને ૨ गोमा. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩ नीलका. ૪ उलावळी એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—धंधुका એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. એમાં ૧૦,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. धोलेरा મોટું બંદર છે તેમાં ૧૦,૩૦૧ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં बरवाळा (વસ્તી ૪,૯૫૯), राणपुर (વસ્તી

૫,૭૨૬). એને ખાસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયુંછે. વળી ધોળેરામાં કુસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંફ નામે ગામની પાસે મીઠું પાકેછે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જુનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લુંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

---

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે તેમાં ૭,૦૬૩ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહેછે. વાલુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ-બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

---

(૭) સાણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના

આયાતની છે. સાબરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. રોહર એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઇને જાયછે. મુખ્ય ગામ સાણંદ છે, તેમાં ૬,૬૮૪ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્ખેજ, ગોધાવી, ચોરવડોદરા, કાસીંદ્રા, વિસલપુર અને મોડાસર મોટાં ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો બંબો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી, અને જુવાર છે.

प्रकरण ७ मुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મેલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યાછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(१) काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજ-

જેમાં શુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૯૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૧ કસ્બા અને ૪,૧૨૭ ગામ છે, અને ૬૫૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છની રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છની અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઈંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઈંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના દરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે.

ચાર પ્રાંત.		આ૦ પો૦ એજંટસાહેબની કચેરી.
१ झालावाड.	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहेलवाड.	(પૂર્વે)	सोनगढ.
३ सोरठ.	(દક્ષિણમાં)	माणेकवाडा.
४ हालार.	(પશ્ચિમમાં)	राजकोट.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગદ્રું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સો એક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાઠી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડળ દરબારે હાલમાં પોતાને ખરચે રેલવે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સૂધી અને ભાવનગરથી ગોંડળ તાબાના ગામ ધોરાજી સૂધી જાયછે. વઢવાણ, લીમડી, ચુડા, રાણપુર, કુંડલી, બોટાદ, નિંગાળા, ઉજળવાવ, ધોળા, સન-

સરા, સોનગઢ, શિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાળીઆ, ઢસા, લાઠી, ચીતળ, લુણીધાર, કુંકાવાવ, ખાખરીઆ, વાવડી, જેતપુર, જેતલસર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જુનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફરાબાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મુલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જાડેજા રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડળના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ, આલાવાડના મધ્યભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજા રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, ધ્રાંગદ્રેથી સરધાર અને જસદણ સૂધી ગયેલાછે. એ ડૂંગરા ઊંચાઇમાં ઝાઝા નથી. ૨. तालाकगीर के मोरधार અને लांबधार ગોહિલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજા છે. એની ઊંચાઇ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે શુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઊપર શ્રાવક લોકે લાખો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાંછે.

૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઇ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. બર્ડા પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના જામપૂર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલોછે. તેની ઊંચાઇ ૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. ભાદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજા પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માળીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાત નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

એ એજન્સિમાં ચાર હાઇસ્કૂલો, અને ૧૩ પહેલા અને બીજા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. ગુજરાતી નિશાળો ૬૨૧ છે તેઓમાં ૩૫,૧૯૪ છોકરા ભણેછે. કન્યા શાળા ૫૧ છે તેમાં ૨૬,૫૨ છોડીઓ ભણેછે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગ શાળા છે. વળી કેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપાનીઆં, તથા લૈબ્રરીઓ છે. રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કાલેજ અને રાજકુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગદ્રા, ધોરાજી, ખંભાળીઆ વગેરેમાં રૂનાં કારખાનાં છે. સોરઠના ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીશ્યામમાં ઊનાં પાણીનાં ઝરણ છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઇલા-

કામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય द्वारका, सोमनाथ કે प्रभासपाटण, તથા पालीताणा. એ છેલું શ્રાવક લોકનું છે.

સોરઠમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જાફરાબાદ; ગોહેલવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં જોડીઆ, બેડી અને સાલયા એ બંદરો છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલાછે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) झालावाड, (२) गोहेलवाड, (३) उंडसरवैया, (४) बाबरीआवाड, (५) काठीआवाड, (६) सोरठ, (७) घर्डा, (८) हालार, (९) मच्छुकांठो, (१०) ओखामंडळ.*

(१) झालावाड.

નદીઓ.—૧. ભોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો ભોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. फलकु ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. ચાંમણ સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगद्रु.	ध्रांगद्रु અને हळवद.
२ लीमडी.	लीमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યુંછે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાંછે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૭ ચૂડા	ચૂડા.
૮ બજાણા.	બજાણા.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) ગોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. ભાવનગરની ખાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલણ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાજુલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. ભાવનગર.	ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા. મહુવા, વગેરે.
૨. પાલીતાણા.	પાલીતાણા અને ગારિઆધર.
૩. વળા.	વળા.
૪. લાઠી.	લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.—બગડ એ ડાઠાને પડખે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય ગામ.
ડાઠા.	ડાઠા.
ગણધોળ.	ગણધોળ.
ચોક.	ચોક.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) બાબરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી. ૩. ધોળાદ્રી. ૪. રુપેણ.

મુખ્ય સંસ્થાન	મુખ્ય ગામ.
જાફ્રાબાદ.	જાફ્રાબાદ.
ઠેડાણ.	ઠેડાણ.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) काठीआवाड.

નદીઓ.— ૧ शुकभादर રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. ૨. गोंडली ગોંડલ પાસે. ૩. शेत्रुंजी ધારી પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
૧. अमरेली (ગાયકવાડી)	अमरेली અને धारी.
૨. जेतपुर અને बीलखा.	जेतपुर, चीतल અને बीलखा.
૩. बगसरा.	बगसरा.
૪. जसदण.	जसदण.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) सोरट.

નદીઓ.—भादर, बुधी, ओझात, साबली, कांबहीरण, सामन અને शींगवडो.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
૧. जूनागढ.	जूनागढ અને वेराबळ.
૨. कोडीनार. (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું)	कोडीनार.
૩. बाटवा.	बाटवा.
૪. अमरापुर.	अमरापुर.

(૭) बर्डा.

નદીઓ.—भादर નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં पोरबंदर કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર पोरबंदर છે.

(૮) हालार.

નદીઓ.—૧. रामाबती લાલપોર તથા છીકારી પાસે.

૨. ઊંડ જોડીઆ પાસે. ૩. आजी રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. नवानगर.	नवानगर, जोडीआ, आमरण, खंभाळीआ.
२. गोंडल.	गोंडल અને धोराजी.
३. राजकोट.	राजकोट અને सरधार.
४. ध्रोळ.	ध्रोळ અને सरपदड.
५. ध्राफा.	ध्राफा.

એ સિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(९) मच्छुकांठा.

નદીઓ.—૧. मच्छु મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. घोडाधाइ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઇને રણને મળેછે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. मोरबी.	मोरबी.
२. माळीआ.	माळीआ.

(१०) ओखामंडळ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ઘણે ઠેકાણે દરિયો આવેલોછે. એમાં મુખ્ય ગામ द्वारका, कच्छीगढ, आरंभडु, पोशीतरू, धीणाकी અને मढी છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્તાના ઇલકાબ, નીપજ તથા નિકાસઃ—

પહેલો વર્ગ—

जूनागढना नवाब.	બાબી મુસલમાન...	૩,૮૭,૪૯૯
नवानगरना जाम.	જાડેજા રજપૂત......	૩,૧૬,૧૪૭
भावनगरना रावळ.	ગોહેલ રજપૂત.....	૪,૦૦,૩૨૩
ध्रांगद्राना राज.	ઝાલા રજપૂત	૯૯,૬૮૬

બીજો વર્ગ—

मोरबीना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત......	૮૯,૯૬૪
वांकानेरना राज.	ઝાલા રજપૂત.	૩૦,૪૯૧
पालीताणाना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત	૪૯,૨૭૧
ध्रोळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૨૧,૭૭૬
लीमडीना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત........	૪૩,૦૬૩
राजकोटना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૪૬,૫૪૦
गोंडळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૧,૩૫,૬૦૪
वढवाणना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૪૨,૫૦૦
जाफराबादना सीधी.	હબશી મુસલમાન ...	૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

पोरबंदरना राणा.	જેઠવા રજપૂત	૭૧,૦૭૨
वलाना ठाकोर.	ગોહેલ રજપૂત	૧૭,૦૧૯
लखतरना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૨૩,૨૦૮
बाटवाना बाबी.	બાબી મુસલમાન ...	૧૪,૫૨૪
जसदणना राजा.	ખાચરકાઠી	૨૯,૦૩૭
सायलाना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૧૬,૯૯૧
चूडाना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ—

મૂળીના ઠાકોર.	પરમાર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
લાઠીના ઠાકોર.	ગોહેલ રજપૂત	૬,૮૦૪
બજાણાના મલેક.	મલેક મુસલમાન	૧૫,૮૭૭
નાના સંસ્થાનો.	....	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઈંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.*

ઘઉં, રૂ, ડુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, રેશમી કાપડ, સોનેરી તથા રૂપેરી ફીત, ખાણના પથરા, આરસ, પરવાળાં, મોતી.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.

જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પથરા.

રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું અને સાબુ.

બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

* જંજીરાના તથા જાફરાબાદના સીદીને માથે ખંડણી નથી.

ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.

२. पालणपुर एजन्सि.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કસ્બા, ૧,૧૦૪ ગામ તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિશાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યા શાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં बनास અને सरस्वती એ બે નદી શિરોઇના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાહી અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઇ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જાથુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા માટે સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસ્બા, ને જુજ હકીકત શીખવવી.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पालणपुर અને कांक्रेज ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
पालणपुर.	४५१	पालणपुर અને डीसा.
राधनपुर	१५६	राधनपुर.
वाराइ.	४९	वाराइ.
तेरवाडा.	१६	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જુદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટ રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
थराद અને मोरवाडा.	१५४	थराद.
वाव.	५५	वाव.
सुइगाम.	१६	सुइगाम.
देवदर.	६६	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.	३५	

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૮૮૫ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૮ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસેછે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૭,૭૩૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુઈગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદ-રમાં ૨૪,૦૬૧ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંત-લપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જાડેજા રજપૂત છે તે કચ્છમાંના અડે-સણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન

भाभर.	२३	भाभर.
कांक्रेज.	८२	कांक्रेज.

ભાભરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંક્રેજમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દર-વર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) पालणपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાના પાટણ અને ખેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ, ૫૦,૦૦૦) ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલુકા धानदेर, डीसा, भानेरा, पाथावाडा અને दांतीवाडा છે.

મુખ્ય નદીઓ.—बनास, सरस्वती, અને सीमराणी.

મુખ્ય કસ્બો.—पालणपुर. ત્યાંના રાજ્યકર્ત્તા દીવાન કહેવાયછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં ૧૭,૫૪૭ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેરડી, થોડું રૂ, અફીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) राधनपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાહી સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસેછે. એમાં બનાસ નદી ખારી જમીનપર થઈને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, મણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરીછે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યાછે.

(३) महीकांठा एजन्सि.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧,૮૧૬ ગામ

---

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૪૬, ૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, ને તેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં ત્રણ કન્યા શાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. સાબરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુરપાસે ઉત્પન્ન થઈ મેશ્વ, ભાલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઇ સાબરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪. ખારી સાબરમતીને મળેછે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલીછે તે વાલીરણા પાસે ખારીને મળેછે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઇ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઇ કોઇ વાર ઇડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલાછે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા ઠાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક ઇડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંબર માસમાં શામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્માનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં ઇડરના મહારાજાના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણાસણ, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. સાબરકાંઠો. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા, અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંબા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. બાવીસી. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને બીજાં મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસણ. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના, વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છેઃ—

(૧) ઈડર સંસ્થાન. મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૬૬ ચોરસ મૈલ તથા તેમાં ૨,૫૮,૪૨૯ માણસની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જોડેલોછે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસુધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઇ. સ. ૧,૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી. ઈડર એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. અહમદનગર, બડાલી, બાયડ, ચોયલા, અને ગાયટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અફીણ અને સાબુ છે. અહમદનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં

ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૩૫૨ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા–સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. ભાલુસણામાં ૨,૪૫૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ઘઉં ને કોદ્રા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને બીજું ધાન્ય પાકેછે.

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઇ આશરે, ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઇ

* આ એજન્સિનું લાંબું બયાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસબા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૯૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એજન્સિમાં ૩ કસ્બા તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૮ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં પાંચ કન્યા શાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એજન્સિની જમીન ઘણેખરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—राजपीपळा.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. मही રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. नर्मदा, સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી સિવાય पुनम, गोमा, हाहर, विश्वामित्री, हेरण, करजण, અને ओर એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં ૭ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં कडाणा, संजेली, भादरवा અને उमीटा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યાછે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडु मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

૭ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) રાજપીપળા.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૧૪,૭૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાઉદેપુર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) બારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારુ દવાખાનું સ્થાપ્યુંછે.

(૪) લુણાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસબામાં ૯,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંથ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) बाडासीनोर.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૯ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૪૬,૩૨૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

५. गायकवाड संस्थान.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજૂએ ભરૂચ અને બીજી બાજૂએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર बडोदरा છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે. તેમાં नवसारी, बखाबी, बलेश्वर, गणदेवी, तेलारी વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં अमरेली महाल અને ओखामंडळ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર पाटण, सिद्धपुर, मेसाणा, कडी વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની જોડેણી ખંડણી ઈંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં बजपुरतराफ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઈંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજંટ તથા ફોજ રહેછે. એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૭૦ ચોરસ મૈલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટ્સ કાલેજ, એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઇ ઇલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. खंबात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાઇ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં બે કસ્બા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી પંડમાંથી નવાબસાહેબ બે નિશાળોનું ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હાકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની खंबात મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૬,૦૦૭ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અફીણ વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંભાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પથરા ઘણા વખણાયછે. વરસો વરસ ખંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

७. पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં નારુકોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અ-

ત્રિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલીછે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૪૪૦ માણસની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઇમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

८. सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં सचीण, वांसदा અને धरमपुर એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહેછે. આ એજન્સિમાં એક કરબો તથા ૭૭૮ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧,૪૭૭ નિશાળીઆ ભણેછે, અને બે કન્યા શાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણેછે.

सचीण.

એમાં ૧૮ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલુકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ सचीण છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

वांसदा.

એની ઉત્તરે **ગાયકવાડી અનાવળ** અને **અંતાપુર** પરગણાં, પૂર્વે **ખાનદેશ**, દક્ષિણે **ધરમપુર**, અને પશ્ચિમે **સૂરત** જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ कावेरी અને अंबिका છે. એની રાજધાની वांसदाમાં ૨,૪૪૭ માણસની વસ્તી છે. बीनार અને कांचका મોટાં ગામ છે. **વાંસદા**ના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપીછે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપીછે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પાકેછે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

धरमपुर અથવા रामनगर.

એની ઉત્તરે **વાંસદા**, પૂર્વે **ખાનદેશ**, દક્ષિણે **થાણા** જિલ્લો, અને પશ્ચિમે **સૂરત** જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.—खरेरा, ओरंगा, पार, कोलक અને दमणगंगा.

મુખ્ય ગામ.—धरमपुर એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણસની છે. **રોમલુ**, **આંકાવણી** અને **ગોડથળ** મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો ગાદડી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

प्रकरण ८ मुं.

दक्षिण (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમસર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી

૧. खानदेश जिल्हो.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને धुळिआ, माळेगाम, અને नन्दुरबार એ નગરો છે. धुळिआમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૯૪૪ ચોરસ મૈલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જુદો પાડેછે, નૈરૂત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મૂલકસહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરૂત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણું કરીને રસાળ અને ખેડાણ છે, કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વ એ મૂલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યા છે અને ૨૩ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાયછે.

૨. खानदेश एजन्सि—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) डांगनो मूलक, (૨) सुळगणानो मूलक અને (૩) महेवासी परगणा.

(૧) **दांगनो मूलक** સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઇમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતભેડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) **सुळगणानो मूलक** દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક દાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) **महेवासी परगणां**—એપર છ નાયકોનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ-મહુડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાંની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ દાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારું થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસેછે.

૩. नाशक जिल्लो—એમાં મુખ્ય નદી गोदावरी અને મુખ્ય શહેર नाशक છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વ નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુધ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ-ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સણ અને જુદી જુદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઈયોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉધમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. દર બાર વર્ષ સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ

છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ કર્યાછે તેમાં ૮ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઇથી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે, તે થાણામાં કસૂર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન.—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મેલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫ अहमदनगर जिल्हा—એનું મુખ્ય શહેર अहमदनगर છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વ નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નૈરૃત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે, તેમાં સાત શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઇથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસૂધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. पुणा जिल्हा—એનું મુખ્ય શહેર पुणा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મૈલ અને ૯,૦૦૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વ અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજૂએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઇથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૪ કસબા છે. દરેક કસબામાં

૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશ્વાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુબઇના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર થડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, શણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમા જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ.

૭. सताराजिल्लो—એનું મુખ્ય નગર सतारा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મેલ તથા ૧૦,૬૨,૩૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદો પાડેછે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઇ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઇશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યાછે તેમાં સતારાસુદ્ધાં ચાદ શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. सतारा एजन्सि.—સતારા નીસબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેકટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ ચોરસ મેલ.	વસ્તી.
पंतसचीव, भोरनो जागीरदार.	१,४९१	१,४५,९७६
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	३९७	५८,४०२
पंत प्रतिनिधि, औंदनो जागीरदार.	४४७	५८,९१६
डफळे, जतनो जागीरदार.	८८४	४९,४८६
કુલ એકંદર	૩૨૧૯	૩,૧૨,૬૮૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમાંના પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકેછે. બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંધ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજી મૂલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોઢું જડેછે અને ગાળવાની કુલ્હી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોઢું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. सोलापुर जिल्हो.—મુખ્ય શહેર सोलापुर છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૨૧ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમા વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઊજડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૧૦. अकलकोट संस्थान.—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલુંછે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઇંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રૂપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઇએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને ઝૂડાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો માગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગુજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીજ તાબાના ગોવા પ્રાંતસુધી કોંકણના વિભાગની હદ ગણેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
१. थाणा जिल्हा.	थाणा.
२. जव्हार संस्थान.	
३. कोलाबा जिल्हा.	अलिबाग.
४. जंजिरा संस्थान.	जंजिरा.
५. रत्नागिरि जिल्हा.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	

१. थाणा जिल्हा.—એનું ક્ષેત્રફળ૪,૨૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીજ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહંમદનગર અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઇશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલીછે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણુંખરું સૂકાઇ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટિ બેટમાં છે. એ સિવાય નવ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટે ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજો ભોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પુલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટિ બેટ જોડાયલાછે.

२. जवार संस्थान.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યાછે. એ મુલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કઠોળ, ચણા અને તલ પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તે બાળક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર એની મિલ્કતનો વહીવટ કરેછે.

३. कोलाबा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૯૬ ચોરસ મેલ તથા ૩,૮૧,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યાછે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પસરેલાછે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મેલ સૂધી જિલ્લામાં પસરેલાંછે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવેછે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાયછે, પરંતુ ઘણોખરો ભાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરેછે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વરી નામે અનાજ ઊગેછે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં ૭ શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. जंजीरा संस्थान.—એ સંસ્થાન મુંબઇ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વ કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાબાદ પણ છે. એ નવાબ હબસી દેશ કે આબિસિનિઆનો સીધી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજીરામાં રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

૫. रत्नागिरि जिल्लो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૨૨ ચોરસમૈલ તથા ૯,૯૭,૦૯૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણીખરી જમીન વેરાન છે. એમા ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉધમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વરી, વહી, નાળિએર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યાછે. વિંગોરલા અને હરણઇ બંદર સુધાં એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. सावंतवाडी संस्थान.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઈંગ્રેજ તરફથી સાંવતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાળિએર થાયછે. વળી હરડાં થાયછે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण १० मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

યોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

૧. कलादगी जिल्हो.—એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અક્કલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલોછે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગજેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઇમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઇલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. बेलगाम जिल्हो.—મુખ્ય શહેર बेलगाम છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજૂએ પરરાજ્ય આવેલાંછે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલીછે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી ખડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉધમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૫ મોટા કસ્બા છે.

૩. कोलापुर एजन्सि.—એનું મુખ્ય શહેર कोलापुर છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨,૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલેછે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચ ગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડું રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળકરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. दक्षिण मराठा जागीर.—એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

		વસ્તી.
सांगली.		૧,૯૬,૮૩૨.
जमखिंडी.		૮૩,૯૧૭.
मिरज	(વડીશાખા)	૬૯,૭૩૨.
मिरज	(નાનીશાખા)	૩૦,૫૪૧.
कुरुंदवाड.	(વડીશાખા)	૩૫,૧૮૭.
कुरुंदवाड.	(નાનીશાખા)	૨૫,૮૧૧.
मुधोळ.		૫૨,૧૬૩.
रामदुर्ग.		૨૯,૫૭૦.
	કુલ	૫,૨૩,૭૫૩.

નિકાસ.

આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વ સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તબુરા વગેરે વાજિંત્રો બનેછે.

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઇંગ્રેજી મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ઘોર પુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજસાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભોરવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઊપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલેછે.

૫. धारवाड जिल्हो.—મુખ્ય શહેર धारवाड છે.

એ જિલ્લો મુંબઇ ઇલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઇલાકાનો બલારી જિલ્લો, દક્ષિણે મ્હૈસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૯૦૭ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબચડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૧૪ મોટા કસ્બા

* જૂના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે.

છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે મશહૂર છે.

૬. सावनूर जागीर.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૭૬૩ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઈંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેકટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. उत्तर कानडा.—મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૧૧ ચોરસ મૈલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હૈસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હૈસૂર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ પડેછે. એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિએર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવેછે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાછે તેમાં ૭ મોટા કસ્બા છે. એમાંના कारवाड, कुंपटा અને होनावर મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

